

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Факультет № 6
Кафедра соціології та психології**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 4 «Психологічні теорії Середньовіччя та епохи Відродження»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник: завідувачка кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук Євдокімова О.О.

Рецензенти:

Начальник кафедри психології та педагогіки гуманітарного факультету Національної академії Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, доцент Станіслав Ларіонов.

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

План

1. Загальна характеристика психології в епоху Середньовіччя: концептуалізм та номіналізм.
2. Розвиток європейської психології в IV–XI ст.
3. Арабська психологія (Ібн аль-Хайсам, Ібн Сіна, Ібн Рушд).
4. Психологія пізнього Середньовіччя (XII – XVст.).
5. Розвиток психології в епоху Відродження.

Питання на семінар:

1. Загальна характеристика психології в епоху Середньовіччя.
2. Порівняльний аналіз вчення про природу душі Платона та Августина.

Питання на самостійну роботу:

1. Психологічні погляди П.Абеляра.

Література:

1. Євдокімова О.О. Історія психології: навчальний посібник. Харків: Константа, 2020. 320 с. <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6521>
2. Історія психології : курс лекцій: навчальний посібник / уклад. Н. В. Гриньова. Умань: Візаві, 2012. 209 с.
3. Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник. / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». 235 с.
https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/16139/1/O_Kokhanova_IP_IL.pdf
5. Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія» Львів: ЛьвДУВС, 2013. 344 с.
<http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/851/1/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97%20%D1%87.2.pdf>
6. Роменець В.А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження: навч. посіб. Київ : Либідь, 2005. 916с.
<http://librarium.freehostia.com/human/psychologija/11/istoriya-psihologii-starodavniy-svit-romenecy.html>

Текст лекції

Християнська релігія проповідувала відчуженість від зовнішнього світу, закликала людей до покорі, усамітнення й занурення у власний внутрішній світ. Ця загальна установка і орієнтації людини на її внутрішній особистісний світ отримала богословську та теологічну інтерпретацію у філософсько-психологічних поглядах одного з перших і найбільших ідеологів раннього християнства – *Дамба*

(205-270 pp.). У значній мірі вчення Дамба опиралося на ідеї Платона, проте в ньому містилися нові акценти.

У вченні Дамба за основу всього живого приймалось божественне. До цієї першооснови не наведено жодного визначення. Про надприродне можна судити лише з того, що ним породжується. Природа створюється з матерії божественного начала. Розвиток світу – це поступове сходження або сходження божественного. У цьому русі божественного виділяються чотири змінні рівні: божественне первоначало – божественний розум – божественна душа – природа. У міру сходження верховного начала воно від первозданного переходить у безліч розумів і душ. Матерія – це остання стадія дроблення єдиної першооснови.

Душа людини походить із світової душі. Вона нематеріальна, непросторова. Душа за своєю суттю єдина. Розкладатися на елементи або складатися з них душі не властиво. Проте ця єдність може виявлятися у трьох відносно самостійних рівнях або частинах душі – розумної душі, тілесної душі та тіла. Основна діяльність душі полягає в трьох функціях: 1) у зверненні до світового розуму; 2) у зверненні до чуттєвого світу і тіла; 3) у зверненні до самої себе. Якщо у Платона, як відомо, активність душі виявлялася головним чином у залученні до ідей світового розуму, а також у зверненні її до чуттєвого світу, то у Дамба, окрім цих двох функцій, душі приписується нова форма активності, що полягає у здатності до аналізу і відображення власної діяльності. Завдяки внутрішньому погляду душа володіє знаннями про всі свої минулі дії. *Учення Дамба про існування універсальної здатності душі до спостереження за своїми станами знаменувало собою першу ходу інтроспективної психології.*

Наступний крок в розвитку інтроспективного напрямку в психології був зроблений *Августином* (354-430 pp.). У багатьох своїх постулатах Августин наслідує Платона. Августин вважав, що світ створений богом; його постійною участю і творінням визначається розвиток природи. Божественне походження має і душа людини. Вона відмінна і незалежна від тіла. У питанні про виникнення людських душ Августин вагався між двома точками зору, що визначились у той період, – традукціонізмом і креацинізмом. Згідно з першою точкою зору, душі передаються через розмноження від одного покоління до іншого, а згідно другої – душі створюються богом у момент народження людей.

У вченні про пізнання Августин близький до Дамба, але вносить і власні корективи. Новим у психології Августина є визнання волі як універсального принципу, що організовує діяльність душі в усіх її проявах. Воля виконує наступні функції: а) керує всіма душевними актами; б) направляє душу до самої себе; в) керує тілом, включаючи його органи руху, органи чуття і мозок. Завдяки функціям волі душа стає здатною сприймати як власну діяльність, так і недоступні зовнішньому погляду продукти цієї діяльності.

Істина може бути встановлена лише через знання людини самої себе. Що ж до існування зовнішніх речей, то в їх реальність вона має повірити. Отже об'єктом пізнання, за Августином, є власний духовний світ, а спосіб, яким людина може пізнавати його, – це внутрішнє відчуття і розум, керовані волею.

Погляди Дамба і Августина впродовж подальших століть стануть основами середньовічної **схоластики**. (**Схоластика** (від лат. Scholastuca – шкільний, вчений), тип релігійного вчення, яке характеризувався принциповим підпорядкуванням догмам теології, поєднанням догматичних передумов з раціоналістичною методикою і особливим інтересом до формально логічної проблематики.

Схоластика йде від пізньоантичної філософії, а сліди її можна помітити в Новому часі. Вчення про душу Дамба і Августина стане основою для Р.Декарта, який, виступивши зі своєю теорією свідомості, остаточно оформить і затвердить *інтроспективний напрям* у європейській психології XII – XIX ст.

Психологічні ідеї в арабському світі. Загальний розквіт східної культури в VIII – XII ст. пов'язаний із об'єднанням східних народів в єдину величезну державу – Арабський халіфат і подальшим зростанням міст, розвитком торгівлі і сільського господарства. У цей період інтенсивно розвиваються медицина, філософія, природознавство, психологія. Ідейним джерелом розквіту науки на Сході служили досягнення античної культури, які набули широкого поширення серед арабських народів. Особливої популярності набули праці Платона, Арістотеля і Галена.

Арабська психологія. З VIII по XII ст. велика кількість психологічних досліджень проводились на Сході, сюди перемістились основні психологічні і філософські школи Греції і Риму. Важливе значення мав наступний факт: арабські вчені наполягали на тому, що вивчення психіки має ґрунтуватися не тільки на філософських концепціях про душу, але і на даних природних наук, передусім медицини.

В той час в халіфаті, який розповсюджувався від Середньої Азії до Іспанії, було дозволено не тільки відмінні від ісламу релігійно-філософські погляди, але і не заборонялось проведення природно-наукових досліджень, в тому числі – вивчення роботи органів відчуттів і мозку.

Так відомий вчений того часу **Ібн-аль-Хайсам (965-1039)** зробив ряд важливих відкриттів у галузі психофізіології сприйняття. Його природно-науковий підхід до органів сприйняття (насамперед, до зорової системи) визначався першою в історії психологічної думки спробою трактувати їх функції, виходячи із законів оптики. Важливим було те, що ці закони доступні дослідженню і математичному аналізу. За основу зорового сприйняття Ібн-аль-Хайсам взяв побудову в очі за законами оптики образу зовнішнього об'єкту. Він доводив, що цей процес визначається зовнішніми, фізичними причинами, оскільки в подальшому до прямих оптичних ефектів приєднуються, хоча і безсвідомо, додаткові психічні акти, завдяки яким виникає сприйняття форми оточуючих предметів, їх величини, об'єму тощо.

Не обмежуючись загальними міркуваннями про залежність явищ від фізичних (оптичних) факторів і законів, Ібн-аль-Хайсам експериментально вивчив такі важливі явища як бінокулярний зір, зміщення кольорів і ефекти, що при цьому спостерігаються, а також явище контрасту тощо. Він переконливо доводив, що для повноцінного сприйняття необхідний рух очей – переміщення зорових осей. Завдяки цьому організм автоматично проводить операції, які являють собою свого роду судження про місцезнаходження сприйнятих предметів, їх віддаленості від людини, їх співвідношення між собою. У тому випадку, коли сприйняття предметів було короткочасним, око встигає правильно сприйняти тільки вже знайомі людині об'єкти, що залишили сліди в нервовій системі. Якщо сліди минулих вражень ще не накопичились, то законів оптики ще недостатньо для того, щоб пояснити, як виникають враження про навколишній світ. Ці закони необхідно об'єднати з законами, завдяки яким працює нервова система.

Неабияке значення для психології мали і праці іншого видатного арабського мислителя – **Ібн Сінна (латинізоване ім'я – Авіценна, 980-1037)**, який був одним із видатних лікарів в історії медицини.

Його вчення склалося в епоху соціально-економічного розквіту халіфату – великої імперії від Індії до Піреней, яка створилася як результат арабських завоювань. Культура цього державного організму вмістила досягнення багатьох народів, які проживали в ньому.

Ібн Сінна був енциклопедистом, його творчість не обмежувалась медициною і психологією, але найбільших досягнень він мав саме в цих галузях.

У своїх філософських працях Ібн Сінна розробив так звану теорію двох істин, яка мала величезне значення для розвитку не тільки психології, але й інших наук в середньовічний період. В психології ця теорія допомогла вивести предмет її вивчення із загального предмету богослов'я.

Таким чином, перед психологією відкривалась сфера власних досліджень, незалежних від релігійних постулатів і схоластичних сіллогізмів. В теорії двох істин доводилось, що існують дві незалежні як паралельні прямі істини – віра і знання. Тому істина знання, не входячи в дотик і протиріччя з релігією, має право на власну галузь досліджень і на власні методи вивчення людини. Відповідно склались два вчення про душу – релігійно-філософське і природничо-наукове.

Вивчаючи процес пізнання, Ібн Сінна підкреслював, що в кожній речі є всезагальне, яке об'єднує її з іншими предметами даного класу, а також відмінне від інших одиничне – те, що характеризує саме цю річ. Такі різні властивості є у всіх оточуючих предметах, в тому числі і у людини, і вони є предметом дослідження різних наук. Виходячи з цього, вчений доводив, що медицина і психологія мають особливий предмет. Філософія досліджує сутність, множинне в кожній речі, в той час як медицина і психологія вивчають конкретне, одиничне.

Узагальнене знання, накопичене світовим досвідом вивчення поведінки живих істот та їх проявів, з якими мала справу практична медицина, було викладено в трактаті Ібн Сінна “Канон лікарської науки”. Цей трактат протягом декількох століть був популярним не тільки на Сході, але і у державах Західної Європи (починаючи з XII ст., коли він був перекладений латинською мовою). У Європі цей трактат затьмарив праці великих лікарів минувшини Гіппократа і Галена. Вже тільки це свідчить про те, що Ібн Сінна не обмежувався уявленнями про функції організму, які накопичила попередня наука, а збагатив своє вчення новими відомостями і узагальненнями. Необхідно мати на увазі, що на той час медицина вважалась не як вузько-спеціальна галузь лікування. Вона охоплювала пояснення, які у подальшому почали відносити до таких дисциплін, як хімія, ботаніка, астрономія, географія тощо. Всі ці дисципліни охоплювали емпіричні знання, вміло оброблені Ібн Сінною в “психологічну картину людини”.

Положення Ібн Сінна про залежність психічних явищ від фізіологічних торкалися чутливості організму, його здібностей реагувати на зовнішні подразники, а також його емоційних станів. Пізнання функцій душі було спрямовано на пізнання матеріального, органічного тіла, доступного чуттєвому спостереженню, впливу лікарських і хірургічних засобів тощо.

Ібн Сінна не обмежувався опорою на факти практичного вивчення простих реакцій організму. Він вчив, що, використовуючи ці факти, можна пояснити і таке складне явище в психічному житті як уява, коли людина відновлює і навіть змінює у своїй душі сприйняті раніше образи речей.

У всіх випадках Ібн Сінна апелював до власного лікарського досвіду. Він був одним із перших дослідників в галузі вікової психофізіології, вивчав зв'язок між фізичним розвитком організму та його психофізіологічними особливостями в різні вікові періоди. При цьому він надавав важливого значення вихованню: саме завдяки вихованню здійснюється вплив психіки на організм, вона, будучи активною силою, здатна фізіологічні властивості цього організму змінити у певному напрямку. Особливе місце відводилось почуттям, афектам, які переживає дитина в різні вікові періоди. Афекти виникають, як правило, при спілкуванні з батьками, при їх впливі на дитину. Відповідно, виникаючими у дитини тими чи іншими афектами дорослі формують її натуру, її організм, усю систему її психофізіологічних функцій.

За цими положеннями криється загальна думка про здатність регулювати внутрішні психологічні стани людини шляхом впливу на її зовнішню поведінку. Ідея взаємозв'язку психічного (як залежного від цієї поведінки) і фізіологічного розроблялась Ібн Сінною із власного медичного досвіду. Збереглися відомості, що в ряді випадків він виступав як природний психотерапевт, вилікував юнака, який мало не загинув від небажання приймати їжу. При лікуванні використовувався прийом, який у сучасній науці називається асоціативним експериментом. По зміні пульсу цього юнака Ібн Сінна, називаючи різні об'єкти, встановив, які саме з цих об'єктів викликають у нього афект, що не дозволяв приймати їжу.

Ібн Сінні також приписується постановка дослідження, яке попередило вивчення явища, названого експериментальним неврозом. Двом баранам давали однакову їжу. Але один харчувався в нормальних умовах, а біля іншого стояв на прив'язі вовк. Страх впливав на поведінку при їжі цього барана. Він хоч і їв, але швидко схуд і загинув. Невідомо, яке пояснення дав вчений цьому дослідженню, але його схема свідчить про відкриття ролі зіткнення протилежних емоційних станів (потреба у їжі – з одного боку, страх – з іншого), у виникненні глибоких соматичних зрушень. Це дає підґрунтя бачити Ібн Сінні початки експериментальної психофізіології емоційних станів.

Інший відомий арабський мислитель – **Ібн Рушд (латинізоване ім'я – Аерроес, 1126 – 1198)** жив в Іспанії, потім в Марокко, де займав посади судді і придворного лікаря. Його основні праці являли собою оригінальний коментар до творів Аристотеля. Цей коментар набув значення самостійного вчення, яке здійснило великий вплив на західноєвропейську думку епохи Середньовіччя. Відзначається думка Ібн Рушда про те, що релігію можна розглядати як вірування, яке містить в певній формі філософську істину.

Ібн Рушд доводив, що згідно вченню Аристотеля, необхідно вивчати нерозривні зв'язки між функціями організму і відчуттями, почуттями, думками, які людина відчуває в якості процесів, властивих його душі. Будучи лікарем, Ібн Рушд ретельно вивчав будову людського тіла і його органів почуттів, довів залежність сприйняття навколишнього світу від властивостей нервової системи.

Головний висновок Ібн Рушда полягав у тому, що разом з розпадом тіла індивідуальна душа людини також ліквідується. Разом з тим арабський мислитель висунув думку про те, що універсальний для усіх людей розум зберігається після розпаду тіла, і це свідчить про богоподібність людини.

Світ вічний і рухається за власними законами, які можна логічно пояснити. Можливе і дослідження природи речей, в тому числі і душі людини, і кожний володіє здібностями до такого пізнання. Не виключаючи індивідуальних

здібностей, які обмежують можливості кожної окремої людини, Ібн Рушд підкреслював, що можливості людини в осягненні істини необмежені, і важливо тільки навчити людей правильно мислити, прищепити їм бажання розмірковувати. Загальна здібність до мислення, пізнання світу і його законів, будучи вродженою, властива кожній людині. Таким чином, безсмертний розум відділявся від смертної душі. Цей розділ про розум і душу був одним із важливих положень теорії Ібн Рушда і став об'єктом критики з боку теологів.

Він також відзначав, що здібність до мислення є потенційною. Як сонце впливає на око, викликаючи в ньому відчуття світу, так і визнаний розум, вважає Ібн Рушд, впливає на наші потенційні здібності, викликає у судження, для їх актуалізації, усвідомлення необхідні певні умови, а саме – пізнавальна мотивація, зовнішні враження, добрі вчителі.

Вищим авторитетом арабської філософії і психології X-XII ст. був найбільший учений, придворний лікар з Бухари *Ібн Сіна (Авіценна, 980-1037)*. Авіценна – це перш за все дослідник природи, прибічник дослідного пізнання світу. Свої філософські уявлення Авіценна прагнув пов'язати з ученням Арістотеля, тобто він намагався зрозуміти навколишню дійсність і природу психічного під кутом зору основних принципів арістотелівського учення.

Вихідними положеннями в психологічних поглядах Авіценни були уявлення Арістотеля про матерію і форму. Душа трактувалася як форма тіла, без якої останнє руйнується. У людини душа існує й виявляється у трьох властивостях – рослинних, тваринних і розумних.

Хоча в Авіценні є багато спільного з ідеями Арістотеля, проте система філософсько-психологічних поглядів арабського лікаря не була прямою копією вчення древнього філософа. Ідеї Арістотеля коментувалися Авіценною з урахуванням сучасних йому успіхів і досягнень медицини та інших дослідних наук. Авіценна розходився з Арістотелем у питанні про локалізацію психічних функцій. У цій частині Авіценна більшою мірою йде за Галеном. Авіценна подібно Галену відносив рослинні властивості до печінки. Емоційні стани локалізувалися в ділянці серця. Власне психічні процеси локалізуються в головному мозку.

Фізіологічні механізми психічних функцій описувалися Авіценною також за схемою Галена. Анатомо-фізіологічну основу і тілесну залежність мають майже всі функції душі, включаючи розум чуттєвого рівня або образне мислення.

Проте, окрім образного мислення, людині властиві чисті розумні акти, самостійні і незалежні від тіла. Чистий або родовий розум має справу з універсаліями, тобто, з найбільш загальними поняттями. Чистий розум не має тілесної основи. Він ніде не локалізований та існував до появи людини в бозі.

Стрижень учення Авіценни складає його **психофізіологія**. Психофізіології Авіценни характерні дві особливості. Перша полягає в тому, що майже всі життєві акти від рослинних до образного мислення ставилися ним у залежність від тілесних змін, що відбуваються в різних системах організму. Своєрідність іншої важливої особливості, яка витікає з першої, полягає в тому, що Авіценна намагався розглядати якості властивих самому тілу не лише рослинні основи організму, але і твариноподібні, до яких належали відчуття, сприйняття, афекти, спонукання і рухи. Це означає, що ділянка чутливості виходила з-під контролю форми, і на ці психічні феномени поширювалися загальні закони природи.

Отже, подібно до інших явищ природи вони можуть вивчатися об'єктивними прийомами, схожими з тими, які застосовуються в природничих науках, тобто дослідним шляхом. Саме в Авіценні ми вперше зустрічаємося з початком дослідницького, експериментального проникнення у світ психічних явищ.

У найбільш розвиненому вигляді в Авіценні представлена **психофізіологія чутливості й емоцій**. Лікарем виділялося п'ять основних видів відчуттів – зір, слух, нюх, смак і дотик. До всіх органів відчуття підходять нервові закінчення, по яких рухаються пароподібні елементи, що послуговують матеріальним носієм чутливості.

Усі відчуття характеризуються трьома основними ознаками: тілесним тоном, інтенсивністю і тривалістю. Авіценною було відзначено, що вибір тих або інших об'єктів людиною залежить не лише від відчуттів і сприйняття самих по собі, але і від емоційного переживання, яким супроводжуються тілесні образи. Інтенсивність, як одна з головних характеристик відчуттів, розкривається у взаємовідношенні різних видів чутливості і їх впливу один на одного. Якщо, наприклад, яке-небудь одне з відчуттів передусє сильному подразнику, то наступне відчуття сприймається людиною як менш яскраве і виразне. Тривалість психічних актів вперше була визначена експериментально.

Досліди Авіценни були пов'язані з вивченням ефекту змішування кольорів, для чого ним був спеціально створений розфарбований в різні кольори диск. Під час його обертання з різною швидкістю було встановлено, що при низькій швидкості кольори сприймаються окремо один від одного, тоді як при збільшенні швидкості відбувається змішування кольорів.

Від відчуттів, як сил зовнішніх, Авіценна переходить до аналізу сил внутрішніх, названих ним внутрішнім відчуттям. До цих внутрішніх сил відносилися узагальнені відчуття і уява, пам'ять, яка зберігає і відновлює силу і чуттєвий розум або образне мислення. Всі ці складові загального внутрішнього проростають з відчуттів.

Пам'ять, уява, чуттєвий розум – всі вони є психічними актами тваринного рівня. До цього ж рівня відносяться також спонукальні і афективні стани, що перебувають у тісному зв'язку з чуттєвими образами. Афектам Авіценна надавав особливого значення, розглядаючи їх як сили, які оживляють душевне життя людини і що визначають його реальні дії і вчинки. Подібно до пізнавальних процесів, афекти знаходяться у повній залежності від тіла. В той же час, перебуваючи в залежності від тіла, емоції, у свою чергу, можуть робити зворотний вплив, викликаючи в організмі відомі тілесні зміни. Авіценна вважав за можливе через дію на афективну сферу управляти вчинками і діяльністю людини в цілому, формувати її “натуру”.

Особлива роль в розвитку “натури” людини належить соціальному оточенню, оскільки характер взаємостосунків людини з іншими людьми накладає відбиток на зміст і загальний стан її відчуттів. А набір відчуттів і їх співвідношення зумовлює врешті поведінку людини, її загальний духовний і фізичний стан. Торкаючись питання взаємозв'язку душевних переживань і тілесних змін, Авіценна вперше цю проблему експериментально перевіряв. З ім'ям Авіценни пов'язують перші спроби визначення по вегетативним змінам, а саме частоті пульсу, душевних причин тілесного виснаження людей. Підкреслюючи в цілому значення психофізіологічного вчення Авіценни, можна стверджувати, що воно було найвагомішим після Галена вчення, яке з одного боку відобразило успіхи розвитку природо-

знавства того періоду, а з іншого – вплинуло на розвиток психологічної і природничонаукової думки в Європі Нового часу.

Характеристика арабської середньовічної психології виявилася б далеко не повною без згадки про двох інших видатних арабських учених середньовіччя **Ібн аль-Хайсама** або **Альгазена** (965-1038) й **Ібн Рушда**, відомого під ім'ям **Аверроеса** (1126-1198).

Альгазену належить заслуга у висуненні нової точки зору на механізм відчуттів і сприйняття, зокрема механізму побудови зорового образу. Альгазен вперше, спираючись на експеримент, показав, що око є найточніший оптичний прилад, що причиною виникнення чуттєвого образу є не виділення, як передбачали греки, а закони віддзеркалення і заломлення світла. Але одні оптичні закони не вичерпують усіх необхідних умов побудови чуттєвого зображення, бо лише з їх допомогою було важко пояснити, наприклад, такий факт як відношення образу до зовнішнього предмету. Альгазен, цілком відмовившись від гіпотези виділень, прийняв як другу додаткову умову формування чуттєвого враження участь в безпосередньому акті сприйняття розумових актів. Саме розумова діяльність, яка, на думку Альгазена, зазвичай не усвідомлюється людиною, дозволяє сприймати форму і натуральний об'єм предмета, знаходити в сприйнятих об'єктах їх схожість і відмінність. Забігаючи наперед, відзначимо, що з аналогічною теорією про внутрішні чинники сприйняття, названою вченням про “несвідомий висновок”, виступить у другій половині XIX ст. Г.Гельмгольц.

Окрім оптичних функцій ока, Альгазеном було вивчено і виявлено багато інших властивостей і механізмів зорового сприйняття. До їх числа слід віднести особливості бінокулярного зору, феномени контрасту і змішування кольорів, м'язові рухи очей і ін. Нове у фізіологічну оптику було внесено і Аверроесом, який в установив, що чутливим апаратом ока є не кришталік, а сітчаста оболонка.

Дослідження в області фізичної оптики, які розпочали арабські учені і були продовжені в середньовіччі Р.Беконом, закладали фундамент майбутньої психофізіології органів чуття. За цими дослідженнями стояли вирішальні зрушення теоретико-методологічного характеру. Мова йшла про те, що якщо око розглядати як оптичний прилад, то це веде за собою нове розуміння природи психічних процесів і, зокрема, зорових відчуттів і сприймань. Пояснення процесу побудови психічного зображення в термінах оптики означало поширення фізичних законів на психічні явища. В цьому відношенні досягнення арабських мислителів сприяли подоланню теологічної інтерпретації психіки, з якою виступив свого часу Арістотель. Вони стали передумовами для того, що вже в Новий час утвердився фізико-механічний спосіб інтерпретації психіки тварин і людини.

Томізм. На початку XIII ст. ідеї арабських мислителів починають проникати до Європи. На Сході ж у зв'язку з посиленням церкви природничо-наукова розробка проблем психіки припиняється. Через арабську філософію Європа знайомиться із вченням Арістотеля. Першим, хто спробував осмислити учення Арістотеля в традиціях богословського догматизму, був **Фома** (Tomos) **Аквінський** (1225 – 1274 рр.). Теологічне вчення, висунуте Фомаю Аквінським, а згодом назване його ім'ям – томізмом, отримало в релігійних колах широке визнання і поширення. Воно оцінювалося церквою як “достеменне”, а сам Фома Аквінський в 1323 р. був зарахований до святих.

Питання про те, як співвіднести дане Арістотелем біологічне трактування природи душі з уявленням про неї як безсмертної і богоподібної суті, мало

принципове значення для католицької церкви. Для того, щоб усунути протиріччя між природничонауковими поглядами Арістотеля і релігійною доктриною, Ф. Аквінський звертається до ідеї, висловленої раніше його вчителем Альбертом Великим про подвійну природу істини. Згідно цієї теорії вважалось, що є два види істин, що відповідно належать двом протилежним світам – матеріального і надприродного. Перші істини, що стосувалися природних явищ, досягалися на основі досвіду і розуму. Істини другого виду, що належать до надприродного світу, розуму не доступні і можуть бути досягнуті лише за допомогою віри і прозріння. Знання, що отримуються з цих двох принципово різних джерел, також поділялися Альбертом Великим в дві самостійні галузі – філософія, предметом якої повинні стати істини розуму, і теологія, змістом якої стали б істини прозріння.

Для Ф. Аквінського не було байдужим питання про те, в якому взаємовідношенні повинні перебувати названі дві галузі знання. Ним була висунута ідея гармонії віри і розуму, причому вирішальне значення зберігалось за вірою.

Початком усьому, на думку Ф. Аквінського, служить бог, який є щонайпершою, продукуючою субстанціональною формою. Такою ж чистою формою, відірваною від матерії і перетвореною в самостійну суть, є індивідуальна душа. Душа існує сама по собі в чистому вигляді без постійного і органічного зв'язку з тілом. Проникає душа в організм у момент народження людей завдяки творчому акту божества. Із загибеллю тіла душа не перериває свого вічного існування. При з'єднанні з тілом, душа втрачає свою духовну чистоту, утворюючи ієрархію різних форм або сил – рослинних, тварин і розумних. Кожна з цих сил розрізняється одна від одної ступенем близькості або віддаленості до бога або до тіла.

Стосовно рівня відчуттів і сприйнять, Ф. Аквінський багато в чому йде за Арістотелем. Ним виділялося вісім видів чутливості. Механізм виникнення чуттєвого образу описувався як перехід чуттєвої властивості з потенційної в актуальну. В результаті актуалізації сил чуттєва душа набирає “вигляду” предмету без його матеріальності.

Відчуття і сприйняття відтворюють конкретні речі в їх специфічних подробицях і відмінностях, тобто вони пов'язані з поодинокими випадковими і мінливими якостями. Ставши змістом душі, чуттєві види піддаються за допомогою внутрішньої діяльності перетворенню в інтелегібельні види або форми, на рівні яких відбувається зняття деталей і актуалізація загальних для ряду конкретних сприймань ознак. Завершується чуттєвий рівень практичним індивідуальним розумом, де відбувається перехід від збірного образу (уяви) до понятійного мислення. Відчуття і сприйняття, уява і образне мислення – всі вони є різними продуктами першого внутрішнього душевного акту – акту пізнання.

Іншою формою діяльності душі є акт, який повідомляє душу про продукovanі нею дії і спричинені цими діями наслідки. Завершує триєдину діяльність душі акт самопізнання або спілкування душі самої з собою, з метою усвідомлення своєї надприродності, унікальної сутності.

Для того, щоб наочніше підкреслити зміни, вироблені Ф. Аквінським в ученні Арістотеля, є сенс зіставити деякі вихідні, справжні положення Арістотеля з їх богословською інтерпретацією Ф. Аквінського. Так якщо в Арістотеля була проголошена і обґрунтована теза про невіддільність форми від матерії, душі від тіла, то у Ф. Аквінського форма трактується як безтілесна субстанціональна суть, а душа як незалежна від тіла сила. У вченні Арістотеля рослинні, тваринні і розумні

здібності описуються як різні форми організації живих істот і тому виступають як етапи розвитку і еволюції душі. У теологічній системі Ф. Аквінського рослини чуттєві сили і розумні представлені як встановлені богом статичні рівні душі, що розрізняються мірою близькості до бога. Арістотелем обґрунтовується принцип біологічної доцільності психічних функцій, Ф. Аквінським – внутрішнє, властиве самій душі цілепокладання або інтенція.

Матеріалістичні тенденції в середньовічній науці про душу.

За звільнення ідей Арістотеля від теології з критикою схоластики і томізму виступав знаменитий англійський мислитель **Р.Бекон (1214-1292)**. В протилежність Ф. Аквінському, Р. Бекон перше місце відводив не теології, а природничим наукам, які б спиралися на експеримент і математику. У ряді природничих наук провідне місце відводилося фізиці, а точніше фізичній оптиці. Головну роль, яку Р. Бекон приписував оптиці, він пояснював тим, що лише завдяки зору людина встановлює відмінність предметів, а уміння бачити відмінність в речах лежить в основі всіх наших знань про світ. Оскільки зір розглядався ним як щонайперше джерело наших знань, то будова і робота ока стали для Р.Бекона центральним питанням, предметом вивчення. Орієнтуючись на досліди і роботи Авіценни і Альгазена, Р.Бекон вважав, що око дійсно є найтоншим оптичним інструментом. Зорові відчуття і сприйняття є результатом дії, заломлення і віддзеркалення світла. У цьому Р.Бекон цілком йшов за Альгазеном.

У розвитку матеріалістичних тенденцій в середньовічній психології особлива заслуга належить **В.Оккаму (1300-1350)**. Погляди В.Оккама займали проміжну позицію між двома крайніми точками зору, що виникли в середньовіччі у зв'язку з питанням про природу понять. Прибічники першої течії, названої *реалізмом*, вважали, подібно до Платона, що поняття є єдині реальності буття. Представники іншого напрямку, відомого під назвою *номіналізму*, навпаки, стверджували, що реальними є самі речі і явища, а загальними поняттями щодо них є лише назви, імена, знаки, мітки.

Не покидаючи цілком ґрунт номіналізму, В.Оккам зайняв середню позицію між згаданими протилежними течіями. В.Оккамом визнавалася реальність загальних понять або універсалій, але що існують не зовні і незалежно від суб'єкта, а усередині нього у вигляді концептів або розумових образів. У складі душі В.Оккам виділяв *перцепти і концепти*. *Перцепти* – це терміни або знаки, що стосуються одиничних предметів; *концептами* ж є терміни або знаки, що позначають відношення між перцептами і відносяться до багатьох схожих об'єктів. Поняття є похідними від перцептів, які у свою чергу викликаються зовнішніми предметами. Перетворення перцептів (знаки першого роду) в *концепти* (знаки другого роду) здійснюється за допомогою мови.

Отже, центральним поняттям у вченні В.Оккама є категорія знаку. Знакова теорія чуттєвого і розумового образу була спрямована не тільки проти теологічної інтерпретації психічного, при якій ідеальне, дане спочатку та інтроспективно, ототожнювалося із зовнішнім предметом (поняття кулі – куля), але також проти теорії “ідолів” древньогрецьких матеріалістів, в якій стверджувалося і встановлювалася повна подібність між об'єктом і його суб'єктивним станом. Відношення між об'єктом і його станом, на думку В.Оккама, має знаковий характер. Чуттєвий образ – це щось наче мітка речі, як, наприклад, дим є знаком

вогню. Тобто відчуття, сприйняття, поняття є складовими системи знаків, якою людина оперує для позначення зовнішніх предметів, явищ і зв'язків між ними.

Якщо відчуття і сприйняття суть знаків, що виробляються речами, то психічні явища можуть бути розкриті без залучення активності душі. Положення В. Оккама про те, що слід уникати створення надмірної суті там, де можна обійтися без цього, отримало назву **“Бритви Оккама”**. Цей принцип зіграв важливу роль в подальшому розвитку психології і філософії.

Розвиток психології в епоху Відродження. У певній мірі проблеми, що поставали перед психологією в епоху Відродження, повторювали минулі, які виникли в період становлення наукової психології на межі VII-VI ст. до н.е. Як і тоді психологія намагалася подолати сакральність, яка поверталась у Середньовіччя. Тому можна сказати, що період Відродження був по суті часом повернення найважливіших принципів античної науки, відходу від догматизму і пошуком шляхів найбільш оптимального наукового дослідження психічних (душевних) станів. У цей час зародився новий предмет психологічної науки про свідомість, остаточно сформований вже у Новий час.

XV-XVII ст. залишилися в історії злетом мистецтва, передусім італійського живопису і скульптури. Великого значення набула і Реформація, яка змінила не тільки церковне життя, але і свідомість людей. Відкриття Америки, розширення географічних понять також здійснили значний вплив на загальний світогляд і привели до активного розвитку наукових знань. Значні відкриття були зроблені, насамперед, в астрономії (М. Копернік, Г. Галілей, Д. Бруно), математиці, фізиці (Л. да Вінчі, І. Каплер), філософії і суспільних науках (Т. Мор, Е. Роттердамський, М. Макіавелі).

У меншій мірі в цей момент вивчались проблеми психіки, тому що проблеми духовного життя в основному залишались поза колом наукових інтересів. Новим аспектом психолого-філософських праць того часу стало **дослідження проблеми здібностей, що поряд з вивченням пізнання було в той час головним.**

Нову трактовку емоцій і розвитку афектів дав у своїй праці **Бернардіно Телезіо (1509-1588)**. Бажаючи пояснити психічне із природничих законів, він організував першу спілку природничо-наукових дослідників, яка ставила собі за мету вивчити природу в усіх її частинах, пояснюючи її із неї самої. Тому на перший план в його концепції вийшло вчення про рушійні сили, які є джерелом енергії для різних форм розвитку. В якості основних він виділив тепло і холод, світло і темряву, здатність до розширення і скорочення тощо. Ці сили, стверджував Телезіо, перебувають у взаємному проникненні, створюючи нові структури, пов'язані з концентрацією певних сил. Боротьба суперечливих (протилежних) сил і є джерелом будь-якого розвитку.

Телезіо також вважав, що головною метою природи є збереження досягнутого стану. В його концепції вперше з'явилась ідея гомеостазу, хоча вона й викладена на рівні науки того часу. Закону самозбереження, підпорядковується і розвиток психіки, а розум і емоції регулюють даний процес. При цьому в позитивних емоціях проявляється сила душі, а в негативних її слабкість, яка заважає самозбереженню. Розум оцінює ситуацію теж з цієї точки зору. Співставляючи ці погляди, Телезіо з положеннями наступних психологічних концепцій, що доводили зв'язок емоцій і розуму з прагненням до адаптації, можна побачити їх спорідненість, яка пов'язана з бажанням пояснити психічне, його роллю в підтримці життєдіяльності організму. Але якщо у майбутньому в таких

поясненнях можна знайти не тільки позитивні моменти, а й недоліки, то концепція Телезіо на той час була проривом до нових пояснювальних принципів, які робили психологію об'єктивною наукою.

Про необхідність розвитку природничо-наукового підходу до дослідження психіки писав і відомий іспанський вчений Хуан Луїс (Людовик) Вівес (1452-1540). Х.Вівес отримав освіту в Англії, тривалий час працював в Англії, Голландії і Німеччині, підтримував дружні стосунки з багатьма європейськими вченими того часу – Т. Мором, Є. Роттердамським тощо. У своїй праці “Про душу і життя” Х.Вівес обґрунтував новий підхід до психології як науки емпіричної, що ґрунтується на аналізі даних чуттєвого досвіду. Для правильної побудови понять пропонував новий спосіб узагальнення чуттєвих даних – індукцію. Хоча операційно-логічні способи індуктивного методу були пізніше детально розроблені Ф.Беконом, Х.Вілесу належить доказ можливості і обґрунтованості логічного переходу від часткового до загального. Основою такого переходу на думку Вівеса служать закони асоціації, трактовку яких він взяв у Аристотеля. Асоціація вражень визначає, на його думку, природу пам'яті. На цій основі виникають найпростіші поняття, які дають матеріал для всієї наступної роботи інтелекту. Поряд з сенсорною стороною душевної діяльності важливого значення надавалось і емоційній. Вівес одним з перших прийшов до висновку, що найбільш ефективним для подолання негативних переживань є не їх отримання або подолання розумом, а витіснення іншим, більш сильним переживанням. Психологічна концепція Х.Вівеса послужила підґрунтям для розробки педагогічної концепції Я.Коменського.

Не менше значення для психології мала і книга іншого відомого психолога – **Хуана Уарте (1530-1592) “Дослідження здібностей до науки”**. Це була перша психологічна праця, в якій у якості спеціального завдання ставилось **вивчення індивідуальних відмінностей у здібностях з метою професійного відбору**.

У книзі Уарте, яку можна назвати першим дослідженням з диференціальної психології, в якості основних було поставлено чотири питання:

1. Якими якостями володіє та природа, яка робить людину здібною до однієї науки і нездібною до іншої?
2. Які види здібностей є у людини?
3. Які види мистецтва і науки відповідають кожній здібності?
4. За якими ознаками можна розпізнати відповідні здібності?

Аналіз здібностей давався із суміші чотирьох елементів в організмі (темпераменту) і з відмінностями у сферах діяльності (медицина, юриспруденція, військове мистецтво, управління державою тощо), які вимагали відповідних задатків.

Основними здібностями визнавались уява (фантазія), пам'ять, інтелект. Кожна з них пояснювалась певним темпераментом мозку, тобто пропорцією, в якій змішані в ньому головні соки. Аналізуючи різноманітні науки і мистецтва, Х. Уарте оцінював їх із врахуванням того, яку з трьох здібностей вони вимагають. Це скеровувало думку Уарте на психологічний аналіз діяльності полководця, лікаря, юриста, геолога тощо. Залежність таланту від природи не означає, на його думку, необхідності виховання і праці. Але й тут є великі індивідуальні й вікові відмінності. Суттєву роль у формуванні здібностей відіграють фізіологічні чинники.

Уарте вважав, що особливо важливо встановити зовнішні ознаки, за якими можна розрізнати якості мозку, що визначають характер обдарованості. І хоча його власні спостереження про відповідність між тілесними ознаками і здібностями дуже наївні (в якості ознак бралось твердість волосся, особливості сміху тощо), сама ідея про кореляцію між внутрішнім і зовнішнім була, яка показав майбутній шлях диференціальної психології, досить раціональною.

Уарте думав про організацію професійного відбору в державному масштабі. Для того, щоб ніхто не помилився у виборі тієї професії, яка найбільше підходить до його природного дару, государю необхідно було б вповноважити людей великого розуму і знання до відкриття у кожного бажаного дару змалку. Тоді його примусили б обов'язково вивчати ту галузь знання, яка йому підходить.

Середньовіччя і епоха Відродження за своїми досягненнями і змістом психологічних досліджень не були однорідними. Взаємовідносини церкви і науки неодноразово змінювалися протягом цього тривалого часу, при чому найбільші гоніння на знання і на систему наукових доказів проходили в період послаблення влади церкви, яка розглядала науку або як джерело, або як перепону для досягнення певної мети.

Серед важливих досліджень, які проводились як арабськими вченими, так і європейськими церковними і світськими мислителями, необхідно відзначити **перші праці, пов'язані з вивченням психології мас, розробкою методів переконання людей.** Звертають на себе увагу і праці, які пізніше були названі психотерапевтичними. Їх метою була психологічна допомога людям, які відчували емоційний дискомфорт, напругу, невроз.

В період Відродження, навпаки, психологічні дослідження повернулись до проблем, які розглядались в античності. Це пов'язано і з появою можливості читати роботи вчених того часу, і з відродженням інтересу до вивчення етапів пізнання, здібностей людей, в тому числі і здібностей будувати об'єктивну картину світу, усвідомлювати його як ціле. Цей інтерес став провідним і на наступний період, який отримав назву Нового часу.